

АНТИЯДЕРНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД РАДЯНСЬКОЇ ПЕРЕБУДОВИ (КІНЕЦЬ 1980-х - 1991 рр.)

В. В. Михайлов

Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного
miha_historic@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5803-2983>

Ключові слова: неурядові організації, енергоатомна безпека, антиядерний рух, акції протесту, атомні електростанції (АЕС), Україна.

У статті на основі радянських партійних архівних документів, газетних публікацій та інформаційних повідомлень з мережі Internet, досліджується проблема протистояння суспільства і влади з питань енергоатомної безпеки в Україні наприкінці 1980-х – 1991 рр.

Після Чорнобильської катастрофи в Україні виникає громадська опозиція функціонуванню ядерно-енергетичної галузі. Питаннями радіаційної безпеки та супутніх проблем, займалися неурядові екологічні організації та партії: асоціація «Зелений світ», Партія Зелених України, Кримська асоціація «Екологія і світ»; національно-демократичні об'єднання: Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка та Народний рух України. Соціальну і медичну допомогу постраждалим від радіаційного випромінювання надавала організація «Союз Чорнобиль України». Основними напрямками діяльності неурядових товариств стали акції протесту, мітинги, збір підписів для заборони будівництва атомних об'єктів, дискусії навколо гострих екологічних питань в пресі. Антиядерний рух зробив вагомий внесок у запровадження Верховною Радою УРСР мораторію на будівництво нових атомних електростанцій в Україні.

ANTI-NUCLEAR MOVEMENT IN UKRAINE DURING THE SOVIET PERESTROIKA (the end of 1980s - 1991)

V. Mykhailov

Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University

Key words: non-governmental organizations, energy-nuclear safety, anti-nuclear movement, protests, nuclear power plants (NPPs), Ukraine.

On the base of the Soviet party archival documents, the newspaper publications and the informational messages from the Internet, the problem of the opposition of the society and the authority on the question of the energy-nuclear security in Ukraine at the end of 1980s – 1991 is researched in the article.

In the research, the author has set the following tasks: to reveal the process of the becoming of the anti-nuclear movement in Ukraine, to determine the forms, the specifics and the results of the opposition of the public organizations to the energy policy of the Soviet authority in Ukraine at the end of 1980s - 1991.

The growing needing the electricity in the Soviet Union has contributed to the rapid building of the nuclear power plants. By April 1986, 4 nuclear power plants have been put into operation in the USSR: Chernobyl, Zaporizhzhia, Rivne and South-Ukrainian. However, after the Chernobyl catastrophe, there are the public opposition to the functioning of the nuclear-energy industry in Ukraine. The non-governmental environmental organizations and the parties such as «Green World» Association, the Green Party of Ukraine, the Crimean Association «Ecology and World», etc. are engaged in the questions of the radiation safety and the concomitant questions which are related to the functioning of the nuclear objects. The All-Ukrainian public organization «Chernobyl Union of Ukraine» has been established to provide the social and the medical help to the individuals who have suffered from the radiation. Besides, the national-democratic associations have actively joined to the anti-nuclear movement, above all the Ukrainian Language Society named after Taras Shevchenko and the People's Movement of Ukraine. The special exacerbation of the question of the energy-nuclear safety has become in the regions where NPPs have been located.

The main directions of the activities have been the protests, the rallies, the gathering of the signatures for a ban of the building of the nuclear objects, the discussions around the sharp environmental question in the press. The non-governmental organizations deployed the anti-nuclear movement have made the significant contribution to the introduction by Verkhovna Rada of the USSR of the moratorium of the building of the new nuclear power plants and the increment of the power of the existing NPPs in Ukraine.

Атомна енергетика України бере свій початок з вересня 1977 р., коли було введено в експлуатацію перший енергоблок Чорнобильської АЕС. Зростаюча потреба в електроенергії сприяла подальшому швидкому будівництву атомних електростанцій. Тоді здавалося, що людство винайшло джерело «чистої» електроенергії, оскільки при плановій роботі АЕС спричиняють значно менший негативний вплив на навколишнє середовище у порівнянні з іншими видами електростанцій. Так, теплові електростанції (ТЕС), що працюють на твердому (вугілля), рідкому (мазут) або газоподібному (природний газ) паливі, викидають у атмосферу близько 30% загального обсягу всіх шкідливих промислових відходів. До того ж, органічне паливо є вичерпним ресурсом і порівняно дорогим. Гідроелектростанції (ГЕС) потребують спорудження гребель і водосховищ, в результаті чого затоплюються цілі райони, порушується природний гідрологічний режим річок та змінюються локальні кліматичні умови.

«Мирний атом» здавалося був безмежним джерелом енергії. До квітня 1986 р. в Україні введено в експлуатацію 4 АЕС: Запорізьку (2 енергоблоки), Рівненську (2 енергоблоки), Южно-Українську (2 енергоблоки), Чорнобильську (4 енергоблоки). Потужність вказаних станцій збільшували шляхом побудови додаткових енергоблоків. Крім того, відповідно до планів розвитку атомної енергетики в колишньому Радянському Союзі на території України мало бути споруджено 5 нових атомних електростанцій: Хмельницька АЕС, Кримська АЕС, Чигиринська АЕС, Харківська АТЕЦ (атомна теплоелектроцентрально) та Одеська АТЕЦ¹.

Однак все змінила аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС, що відбулася 26 квітня 1986 року. Всього в Україні радіоактивного забруднення зазнали величезні території площею понад 50 тисяч квадратних кілометрів у 72 районах 12 областей (Київська, Житомирська, Чернігівська, Рівненська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька, Івано-Франківська, Волинська, Чернівецька, Сумська, Тернопільська). На цій площі розташовані 2294 населених пункти. В цілому, по Україні потерпілих від Чорнобильської катастрофи нараховується понад 3,2 мільйона чоловік².

Загальним проблемам формування та діяльності екологічного руху в Україні та її регіонах присвятили свої дослідження М.О. Алексієвець³,

С.І. Васюта⁴, Ю.О. Каганов⁵, І.Г. Коваленко-Чукіна⁶, Л.В. Ковпак⁷, В.В. Михайлов⁸, О.Г. Стегній⁹ та інші.

В українській історіографії всебічно проаналізовано суспільно-політичні, соціальні, гуманітарні та зовнішньополітичні проблеми, спричинені Чорнобильською катастрофою¹⁰. Визначний внесок у даному напрямі зроблено українським істориком Н.П. Барановською¹¹. Ядерна енергетика як предмет соціо-екологічного діалогу між прибічниками ідей інвайронменталізму та технократизму досліджується у дисертації харківського соціолога М.М. Саппа¹². На прикладі Кримської АЕС, зроблено перші кроки у вивченні протидії регіональних екологічних рухів будівництву атомних об'єктів в Україні¹³.

Проблема взаємодії суспільства і влади з питань енергоатомної безпеки в Україні наприкінці 1980-х – 1991 рр., як правило, розглядалася істориками в руслі загальноєкологічних питань і не була окремим предметом дослідження. У запропонованій статті автор поставив наступні завдання: розкрити процес становлення антиядерного руху в Україні, визначити форми, специфіку та результати протидії громадських організацій енергетичній політиці радянської влади в Україні наприкінці 1980-х – 1991 рр.

⁴ Васюта С.І. Соціально-екологічні проблеми України 70–90-х рр.: автореф. дис... докт. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 36 с.

⁵ Каганов Ю. О., Ясеницький О. Я. Екологічна проблема у контексті суспільно-політичної ситуації у Запорізькій області (друга половина 1980-х – 1991 рр.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXV. С. 135-142.

⁶ Коваленко-Чукіна І. Г. Зелений рух в Україні: становлення, формування, особливості функціонування: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2009. 21 с.

⁷ Ковпак Л.В. Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій. *Український історичний журнал*. 2013. № 4. С. 63-77.

⁸ Михайлов В.В. Екологічний рух в контексті національно-демократичних процесів на Півдні України у другій половині 1980-х – 1991 рр. *Проблеми Нової, Новітньої історії та історіографії України*: колективна монографія / за ред. В.В. Гудзя, Я.В. Таравської. Мелітополь, 2015. С. 151-172.

⁹ Стегній О.Г. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 243 с.

¹⁰ Латиш Ю. В. Осмислення Чорнобильської катастрофи в історіографії. *Історичні студії суспільного прогресу*, 2016, № 4. С. 41-46

¹¹ Барановська Н.П. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. Київ: Інститут історії України, 2011. 254 с.

¹² Саппа М.М. Ядерна енергетика як предмет соціо-екологічного діалогу (соціо-технологічний підхід): автореф. дис.... докт. соц. наук.: 22.00.07. Харків. 1999. 35 с.

¹³ Попов А.Д. «Крым и АЭС несовместимы!»: протестное экологическое движение второй половины 1980-х годов и мобилизация регионального сообщества. *Вестник Пермского университета. Серия: История*. 2019. №2(45). С.122-131.

¹ Проектування українських атомних електростанцій: про що свідчать документи ЦДНТА України. URL: <https://zpravda.info/2016/04/27/proektuvannya-ukrajinskikh-atomnikh-elektrostantsij-pro-shcho-svidchat-dokumenty-tsnta-ukrajini/> (дата звернення 19.03.2020)

² Чорнобиль: десять років подолання. За матеріалами Мінчорнобиля України / за заг. ред В. Холоти. Київ: Чорнобиль-інтерінформ, 1996. С. 4.

³ Алексієвець М. Екологічний рух в Україні. Тернопіль, 1999. 276 с.

Аварія на Чорнобильській АЕС змінила ставлення українців до «мирного атома». В Радянському Союзі виникає громадська опозиція діяльності ядерно-енергетичної галузі у формі екологічних неурядових товариств. Масштаби чорнобильського лиха та політика гласності змусили партійний апарат відносно толерантно ставитися до діяльності неформалів.

Першою заявила про себе асоціація «Зелений світ», що з'явилась у грудні 1987 р. і була реакцією суспільства на катастрофічний стан екології в УРСР. Вже за два роки існування організація об'єднала у своєму складі майже півмільйона осіб: вчених, діячів культури, письменників, журналістів, медиків, працівників аграрного сектора, студентів¹.

У річницю Чорнобильської катастрофи 25-26 квітня 1989 р. відбулася міжреспубліканська екологічна конференція асоціації «Зелений світ», на якій були присутні делегати 17 областей України, а також представники Білорусії, РРФСР, Грузії та Молдавії. Учасники форуму підтримали вимоги припинити будівництво АЕС в Україні, розсекретити інформацію про експлуатацію атомних електростанцій, про радіаційне забруднення, стан здоров'я всіх мешканців потерпілих районів та учасників ліквідації аварії на ЧАЕС².

На основі екологічної асоціації «Зелений світ» у вересні 1990 р. сформувалась Партія Зелених України (ПЗУ). Як відзначав на установчому з'їзді ПЗУ їх лідер Ю. Щербак, «...партія породжена Чорнобилем – цим провісником глобальної екологічної катастрофи, але вона народжена не страхом, а мужньою рішучістю боротися з атомною смертю»³. Програма ПЗУ однозначно вказує на необхідність «заборони ядерної енергетики та перетворення України на без'ядерну зону»⁴.

Жахливі наслідки аварії на ЧАЕС та існування великої кількості осіб, що постраждали від радіаційного випромінювання, зумовили створення низки чорнобильських товариств в Україні. Найчисельнішою стала Всеукраїнська громадська організація «Союз Чорнобиль України» (СЧУ), установча конференція якої відбулася в травні 1989 р. Через політичну ситуації в СРСР та бюрократичні перепони з боку влади, СЧУ було офіційно зареєстровано тільки 29 березня

1991 року. Організація поставила собі за мету захищати права громадян, що брали участь у ліквідації наслідків аварії та постраждалих від неї осіб, а також тих, хто потрапив під дію будь-яких видів радіаційного опромінення⁵.

«Зелений» рух був тісно пов'язаний з розвитком громадської активності і демократії в Україні. Для того, щоб населення відчувало свою відповідальність за стан довкілля, потрібно було поєднання двох факторів – суспільно-політичного та екологічного. Особливого загострення питання енергоатомної безпеки набуло в регіонах, на території яких розташовувалися АЕС або, що перебували у безпосередній близькості від них.

В Миколаївській області на початку 1988 р. виникає антиядерний рух, мета якого полягала у боротьбі за припиненні нарощування потужностей Южно-Української АЕС за рахунок будівництва нових енергоблоків і супутніх об'єктів: Дніпро-Бузького гідровузла, Олександрівського і Костянтинівського водосховищ⁶.

Найактивніше питаннями енергоатомної безпеки займалася Миколаївська обласна філія екологічної асоціації «Зелений світ», установчі збори якої відбулися 22 серпня 1988 року. Окрім Миколаєва, організація мала свої відділення в інших містах області: Первомайську, Вознесенську та Южноукраїнську⁷. Під керівництвом О.І. Золотухіна, С.В. Шаповалова, В.Н. Шаповалова, О.О. Щеглова активну участь в роботі товариства брали наукові співробітники суднобудівного і педагогічного інститутів, краєзнавчого музею, інженери та працівники виробничого об'єднання «Екватор», ПКБ електродвигавліки, робітники сільського господарства, вчителі, юристи, лікарі, журналісти, економісти⁸.

У провідній газеті Миколаївської області «Южная Правда» у 1988 р. було започатковано рубрику «АЭС и мы», в якій публікувалися матеріали, що розкривали критичний стан навколишнього середовища, спричинений функціонуванням та будівництвом ядерних об'єктів.

У серпневому випуску було надруковано відкритий лист працівників ВО «Екватор» за підписами 1412 осіб під красномовною назвою «Нет дальнейшему строительству»⁹. До редакції газе-

¹ Михайлюк В.П. Громадський екологічний рух в сучасній Україні // Нариси соціальної історії України (друга половина XIX – XX ст.): монографія / за заг. ред. В.П.Михайлюка. Луганськ, 2011. С. 239

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2611. Арк. 41-44.

³ Цит. за: Алексієвський М. О. Розвиток екологічного руху в контексті національно-державного відродження (кін. 80-х – 90-і рр. XX ст.). *Україна-Європа-Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 6-7. С.80.

⁴ Програма Партії Зелених України. *Зелений світ*. 1990. № 13. Жовтень. С.2.

⁵ Касараба, Ю. Я., Омельченко, О. В. Громадські чорнобильські організації в країнах СНД і Балтії: організаційно-правові основи створення та напрями діяльності. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право*. 2011. Вип. 16, С.103.

⁶ Михайлов В. В. Неформальний громадсько-політичний рух на Миколаївщині напр. 80-х – поч. 90-х років XX ст.. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. Вип. XXXIII. С.166.

⁷ Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. Р-6077. Оп.1. Спр. 1. Арк.3.

⁸ ДАМО. Ф. Р-6077. Оп.1. Спр. 1. Арк. 50.

⁹ Нет дальнейшему строительству. *Южная Правда*. 1988. 11 августа. С.2.

ти постійно надходили листи з протестами проти розширення зони будівництва атомних об'єктів, що призведе до підтоплення унікальної природної зони в районі Мігії¹. Мешканці Миколаєва рішуче виступали проти перетворення р. Південний Буг на технічне водоймище для АЕС², засуджували байдуже ставлення влади до проблеми збереження унікальних природних ландшафтів, тваринного та рослинного світу³.

Тривогу забили археологи, які наголошували, що водосховища Южно-Української АЕС затоплять 37 унікальних пам'яток культури. До того ж, ті пам'ятки, що знаходяться на високому березі і не потрапляють в зону повного затоплення, почнуть інтенсивно розмиватись, також будуть зруйновані⁴.

Екологічні проблеми Миколаївщини стали об'єктом наукових досліджень фахівців різних галузей. Так, 2 червня 1990 року в м. Миколаєві відбулася науково-практична конференція «Екологія та здоров'я людини»⁵. Голова обласної екологічної асоціації «Зелений світ» А.І. Золотухін у своїй доповіді вкотре наголосив про небезпеку використання атомної енергетики в цілому і експлуатації Южно-Української АЕС зокрема. Причому серед основних причин небезпеки автор відзначив командно-адміністративний режим керівництва, і як наслідок, відсутність належного контролю з боку трудового колективу за впливом діяльності станції на навколишнє середовище і здоров'я людей⁶.

Проведено громадську екологічну експертизу проекту гідроенергетичного комплексу Южно-Української АЕС. Фахівці зробили невтішні висновки і виявили низку серйозних недоліків та помилок проекту будівництва. Зокрема, ділянка АЕС розташовувалась на розломі Українського тектонічного щита, що призводило до високої сейсмічної активності (6,2-7,1 балів) та тектонічного підйому поверхні (2,8 мм на рік)⁷.

Дієвим заходом впливу на владу було використання мітингів та акцій протесту із залученням широких верств населення. 10 вересня 1988 року в Миколаєві пройшов мітинг проти затоплення унікального екологічного району під час будівництва Южно-Української АЕС⁸. Члени Миколаївської асоціації «Зелений світ» вимагали проведення екологічної експертизи нових

проектів промислових підприємств. Учасники акції були налаштовані досить рішуче – у випадку відхилення владою вказаних вимог, активісти екологічної асоціації планували влаштувати в зоні затоплення постійні табори.

25 грудня 1988 року в м. Миколаєві за ініціативи місцевої екологічної асоціації відбувся мітинг-протест проти створення водосховищ⁹. В акції протесту взяли участь мешканці Миколаєва, Першотравневого, Вознесенська, Южноукраїнська, смт Арбузинки, всього 400 чоловік. За підсумками мітингу складено резолюцію, в якій зазначалося, що будівництво атомних енергетичних об'єктів здійснюється з порушенням природоохоронного законодавства і є екологічним злочином. Місцевій владі запропоновано створити республіканський заказник в долині р. Південний Буг, в районі селищ Костянтинівка та Мігія.

Мітинг протесту проти будівництва Костянтинівського водосховища, організований екологічною асоціацією «Зелений світ», відбувся на початку жовтня 1988 р. на березі Південного Бугу біля скелі Пугач. Близько 300 місцевих жителів, спортсмени з Ворошиловграда, Одеси, Миколаєва, Казахстану виступили з вимогами зберегти унікальний природний комплекс – каньйон Південного Бугу від затоплення. Учасники мітингу склали резолюцію про припинення будівельних робіт, проведення громадської експертизи й скликання громадського референдуму. Текст рішення направили до Південноукраїнського міськвиконкому і Миколаївського облвиконкому¹⁰.

На мітингу у Миколаєві біля Будинку культури будівельників пролунало гасло «Збережемо Південний Буг для нащадків». Ініціаторами заходу виступив альпіністський клуб «Миколаїв». Були присутні трудові колективи Миколаєва, Первомайська, члени обласної організації Спілки письменників, Южно-української філії «Зелений світ», Вінницького екологічного об'єднання, всього близько 200 чоловік, які вимагали не допустити затоплення унікальних бузьких каньйонів та 23 археологічних пам'яток¹¹.

Активісти неурядових товариств у Миколаївській області, використовуючи найрізноманітніші форми впливу, добилися, що у серпні 1989 р. було прийнята постанова Ради Міністрів СРСР про припинення будівництва четвертого і наступних енергоблоків Южноукраїнської АЕС, Костянтинівського водосховища і гідроакумуючої електростанції¹².

¹ Самойленко А.И. Я – против.... Южная Правда. 1988. 4 октября. С.4.

² Балыкина Л.Пока не поздно. Южная Правда. 1988. 3 июля. С.3.

³ Фомин А. Может, еще не поздно остановиться? Южная Правда. 1988. 5 июля. С.2.

⁴ Гребенников В. «Скарби ідуть під воду». Ленінське плем'я. 1988. 1 жовтня. С.1.

⁵ ДАМО. Ф. Р-6077. Оп.1. Спр. 10. Арк.10-13.

⁶ Три угрозы катастроф. Родная природа. 1990. 11 июля. С.2-3.

⁷ ДАМО. Ф. Р-6077. Оп.1. Спр. 7. Арк.1-12.

⁸ ДАМО. Ф. Р-6077. Оп.1. Спр. 11. Арк.21.

⁹ ДАМО. Ф. Р-6077. Оп.1. Спр. 11. Арк.2-7.

¹⁰ Алексенко Ю. Мітинг у «Зелений світ». Ленінське плем'я. 1988. 15 жовтня. С. 3.

¹¹ Шепель Н. Голос общественности. Южная Правда. 22 сентября 1988. С.3

¹² ДАМО. Ф. Р-6077. Оп. 1. Спр. 13. Арк.9.

Значну протестну активність розгорнули громадські організації в Хмельницькій та Рівненській областях у зв'язку з функціонуванням та продовженням будівництва нових атомних станцій на Західній Україні. Слід зазначити, що розміщення АЕС у радянський період відбувалось без врахування думки населення щодо суцільства із потенційно небезпечним об'єктом. Хмельницька АЕС не стала винятком, більше того, введення в експлуатацію першого енергоблока відбулося в грудні 1987 р., через рік після Чорнобильської аварії.

Дослідження громадської думки, проведені в жовтні 1990 року визначили, що лише 6% населення у Хмельницькій області підтримували будівництво АЕС, і 19% висловлювалися за продовження їх експлуатації. Противниками продовження експлуатації виявилися 30% населення і 52% були проти будівництва нових об'єктів АЕС. Як зазначили дослідники, загалом на території області переважало негативне ставлення до атомної енергетики¹.

Показовими також стали результати соціологічного дослідження, метою якого було з'ясування ставлення мешканців м. Енергодар до Запорізької АЕС. Уперше його здійснив у 1991 р. Південно-західний центр громадської інформації з питань атомної енергетики. В опитуванні брали участь 912 осіб, які працювали на різних підприємствах м. Енергодар. Більшість респондентів (66%) висловила думку, що недостатня інформація про роботу АЕС формує негативне ставлення до них. Тільки 18% схильні були довіряти повідомленням у засобах масової інформації про ситуацію на АЕС і 45% опитуваних висловилися за продовження роботи АЕС. Головною причиною недовіри до атомної енергетики респонденти називали низьку якість будівництва АЕС та недостатній рівень екологічної грамотності й сумлінності їхнього керівництва².

Відсутність інформації про роботу АЕС, нерозуміння конструктивних відмінностей атомних електростанцій різного типу, їх впливу на населення та екологію спричинили масові акції протесту громадськості.

В Нетішині місті-супутнику Хмельницької АЕС, 27 серпня 1989 р. у ході несанкціонованого екологічного мітингу, в якому брали участь 5 тис. осіб, гостро порушувалися питання про негативні наслідки можливого розширення атомної станції, критикувалися дії союзного відомства, які «ігнорують громадську думку, проводять політику відомчого диктату». Пропонува-

лось здійснити на станції екологічну експертизу, а в Україні провести референдум з питань використання атомної енергетики³.

Неформальна група «зелених», яку очолив журналіст і еколог Валерій Мельник, провела в Луцьку конференцію, на якій було прийнято звернення до громадськості з категоричною вимогою припинення будівництва нових ядерних блоків на Рівненській та Хмельницькій АЕС⁴.

Між тим, процеси гласності та демократизації суспільства під час «перебудови» вносили корективи у роботу енергоатомної галузі. Саме в цей час прийшло розуміння необхідності широкої просвітницької роботи серед населення регіону, подання необхідних знань різними інформаційними каналами. У 1990 р. на Хмельницькій АЕС створюється інформаційний центр, серед завдань якого визначено проведення просвітницької роботи із населенням регіону. За роки роботи інформаційного центру накопичено значний досвід освітньо-виховної діяльності з учнівською та студентською молоддю, громадськими активістами регіону, депутатами та представниками місцевого самоврядування. На етапі становлення інформаційного центру основною формою його роботи було проведення екскурсій для учнів м. Нетішина. З часом ця робота набула глибокого і системного характеру⁵.

Під час масових акцій протесту громадськості проти нарощування потужностей на Хмельницькій АЕС напр.. 1980-х – на поч. 1990-х років перед керівництвом станції постало питання щодо інформування населення про стан справ на електростанції та рівень гамма-випромінювання у 30-ти кілометровій зоні. Так з'явився «Інформаційний бюлетень», підготовлений та випущений лабораторією охорони навколишнього середовища та відділом охорони праці і техніки безпеки Хмельницької АЕС. На сторінках цього видання виступали провідні спеціалісти в галузі атомної енергетики; оприлюднювалися результати роботи комісії АН СРСР; друкувалася різноманітна статистична інформація, постанови, що стосувалися роботи енергетичного комплексу; таблиці результатів контролю доз гамма-випромінювання на місцевості навколо станції; наводилися техніко-економічні показники роботи АЕС. Протягом 1990 р. випущено всього п'ять номерів, кожен з яких був надрукований тиражем 3000 екземплярів. У липні 1990 р. вийшов сигнальний номер

³ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр.2555. Арк. 95-97.

⁴ Тиский М.Г. Народний рух України: становлення Волинської регіональної організації : монографія. Луцьк : Твердиня, 2009. С.38.

⁵ Жуковський В., Тараторкіна Ю. Просвітницька діяльність інформаційного центру Хмельницької атомної електростанції для формування екологічної культури учнівської і студентської молоді. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки, 2016, № 147. С. 4.

¹ Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. Общественное мнение о современном состоянии и перспективе развития атомной энергетики. Социологические исследования. 1991. №8. С. 52.

² Лір В. Е. Трансформація суспільної думки як чинник розвитку ядерної енергетики. Економіка і суспільство. 2017. № 12. С.120.

газети «Хмельницькая АЭС», а у вересні – перший номер часопису¹.

Проблем енергетичної екології торкалися не тільки представники екологічних організацій. Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка (ТУМ), Народний рух України (НРУ) та інші новостворені національно-демократичні об'єднання вбачали головного винуватця екологічних катастроф в республіці у компартійно-бюрократичній системі. Вони вважали, що шлях до чистого довкілля можливий тільки в незалежній Україні.

У грудні 1988 р. утворилося історико-просвітницького товариства «Пересвіт», що мало на меті збереження історичного заповідника «Козацькі могили». Великою загрозою для пам'ятки було підтоплення через заплановане підняття води у Хрінницькому озері для забезпечення нових енергетичних потужностей Рівненської АЕС².

В с. Плеша Червоноармійського району Рівненської області 4 червня 1989 р. за ініціативи ТУМ ім. Т. Г. Шевченка та місцевого осередку НРУ, відбувся мітинг, на якому лунали заклики зупинити будівництво Рівненської АЕС та супутніх споруд, що може призвести до затоплення заповідника «Козацькі могили»³.

Резолюція установчої конференції Волинської регіональної організації НРУ містила вимоги законсервувати четвертий блок Рівненської АЕС та припинити всі роботи на Хрінницькому водосховищі. Продовження будівництва, як зазначалося у відозві, створює загрозу погіршення радіоактивної ситуації, загрожує затопленням національної святині українського народу – «Козацьких могил» та знищує сотні гектарів родючих ґрунтів⁴.

26 квітня 1991 р. в Луцьку на Театральній площі за ініціативою Координаційної ради Волинської НРУ відбувся багатотисячний екологічний мітинг, на якому були присутні понад 50 тисяч осіб. На цьому першому за п'ять років із дня Чорнобильської катастрофи мітингу промовці, в тому числі учасники ліквідації наслідків аварії, звинуватили КПРС та тодішню владу у злочинах проти людства, геноциді українського народу. Того ж дня мітинги на підтримку цієї жалобної акції пройшли у Ковелі, Нововолинську, Володимирі-Волинському та Горохові⁵.

Не залишилась осторонь болючих проблем атомної енергетики й студентська молодь. Усві-

домлюючи складну ситуацію, студенти Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки та Луцького індустріального інституту на мітингу у Луцьку 23 квітня 1991 р. склали резолюцію до Верховної Ради УРСР «Про заборону подальшого розширення Рівненської АЕС»⁶.

Для Криму проблема екологічної безпеки особливого загострення набула через початок будівництва Кримської АЕС. У такий спосіб влада намагалася забезпечити електроенергією весь півострів, а також створити базу для подальшого розвитку металургійної, машинобудівної та хімічної галузей промисловості регіону. Від керченської гілки залізниці була прокладена тимчасова лінія, якою прибувало по два ешелони будматеріалів за добу. Після будівництва міста-супутника Щолкіне, насипу водосховища і допоміжних об'єктів, почалося зведення безпосередньо самої станції. Перші кубометри бетону фундаменту майбутнього реакторного відділу були залиті в грудні 1982 р. Спорудження Кримської АЕС оголошено Всесоюзним ударним комсомольським будівництвом з січня 1984 року.

Перші системні ознаки суспільної активності противників атомної станції проявились навесні 1988 р., коли в Симферопольському державному університеті ім. Фрунзе відбулися публічні дискусії, під час яких досить гостро стало питання про доцільність будівництва АЕС в Криму. Заходи висвітлювалися в ЗМІ та отримали суспільний резонанс⁷.

Відбувається консолідація суспільства навколо енергоатомної безпеки і виникає Кримська асоціація «Екологія і світ»⁸. Організація набула широкої популярності серед населення багатьох міст Криму: Сімферополя, Керчі, Феодосії тощо.

З усіх потенційних загроз Кримській АЕС, великого значення надавали високій сейсмічній активності в регіоні, що особливо непокоїло суспільство після землетрусу в Вірменській РСР наприкінці 1988 р. Активісти-екологи наголошували на необхідності уточнення сейсмічної характеристики району будівництва АЕС, яку не врахували при складанні проекту станції. В липні 1988 р. за розпорядженням Ради міністрів СРСР було утворено комісію, яка мала уточнити геологічні та сейсмічні умови території промислового майданчика Кримської АЕС. В жовтні 1988 р. комісія визнала показники максимально можливого землетрусу в районі будівництва – 9

¹ Войковський В. Преса м. Нетішина на переломі ХХ-ХХІ ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. 3. С.197.

² Поровський М. Розповідь про горіння. Рівне, 1999. С.3-6.

³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.32. Спр. 2555. Арк.38.

⁴ Тиский М.Г. Народний рух України: становлення Волинської регіональної організації: монографія. Луцьк: Твердиня, 2009. С.236-237.

⁵ Тиский М.Г. Народний рух України: становлення Волинської регіональної організації. С.134-135.

⁶ Тиский М.Г. Народний рух України: становлення Волинської регіональної організації. С.243.

⁷ Попов А.Д. «Крым и АЭС несовместимы!»: протестное экологическое движение второй половины 1980-х годов и мобилизация регионального сообщества. С.123-124.

⁸ Тарасенко В. Кримська асоціація «Екологія і мир». *Екологічний експрес*. 1995. №5. С.9.

балів, що загрожувало катастрофічними наслідками не тільки для Кримського півострова¹.

23 квітня 1989 р. в Керчі місцевий осередок асоціації «Екологія і світ» організував мітинг-реквієм з Чорнобильської катастрофи і протест проти будівництва нових АЕС в Україні. Пікетники висунули вимоги по припиненню будівництва атомних об'єктів, та наполягали на введенні кримінальної відповідальності за екологічні злочини².

Нова хвиля екологічних мітингів прокотилася Кримом у вересні 1989 р., причому акції відбувалися як у великих містах, так і у селищах міського типу. В м. Сімферополі та смт. Леніне, що розташоване неподалік від самої станції, пройшли мітинги під назвою «Крым и АЭС несовместимы!». Активісти підготували резолюцію, в якій попереджали, що у випадку продовження будівництва розширять масштаби протестів³.

Слід відзначити, що Крим для багатьох радянських людей асоціювався виключно з рекреаційною зоною для оздоровлення дітей та дорослих. Дану тезу було успішно використано у відомому мітингу організації «Екологія і світ», що відбувся 24 вересня 1989 р. в смт Леніне. Після виступів його учасники вишикувалися в колону, розгорнули 25 транспарантів екологічної спрямованості і проїхали по вулицях селища. Попереду несли символічну труну і хрест, на якому був напис: «Вечная память тебе – крымская здравница». Потім учасники на автобусах попрямували в смт Щолкіне, де біля будівлі корпусу реактора АЕС, продовжили мітинг. Промовці (21 чол.) закликали боротися за чистоту екології, вимагали припинення будівництва атомної електростанції. Фотографії та кінокадри з місця подій стали широко відомі в Криму і за його межами⁴.

Незважаючи на те, що готовність першої черги атомної станції складала майже 90 %, тиск громадськості на владу та небезпека повторення чорнобильської катастрофи, спонукали Кримський обком прийняти попереднє рішення про зупинення будівництва АЕС на півострові⁵. Рада Міністрів СРСР в жовтні 1989 р. затверджує постанову про перепрофілювання станції на навчально-тренувальний центр, що на практиці стало крахом проекту спорудження Кримської АЕС⁶.

Додаткову соціальну напругу в Україні створювала та обставина, що часто під майданчики для атомних станцій обиралися населені пункти

та місцевості, надзвичайно привабливі за своїм природним потенціалом або поряд з національно-історичними пам'ятками. Про це 11 лютого 1989 р. у Києві на відкритті установчої конференції ТУМ ім. Т. Шевченка зазначав О. Гончар: «...збюрократизовані відомства з особливою агресивністю поведуться в національних республіках, зокрема й на Україні, де вони під своїм часом екологічно недосконалі чи навіть шкідливі для населення об'єкти, ніби навмисно визначають історичні, найлюдніші й найдорожчі для нашого народу місця. Топчуться зараз біля Тарасової гори, вподобався Атоменерго наш Чигирин...»⁷.

Згідно з постановою ЦК КПРС і ради Міністрів СРСР від 21 вересня 1984 р. «Про додаткові заходи по забезпеченню прискореного розвитку атомної енергетики» передбачалось будівництво Чигиринської АЕС потужністю 4000 мВт. Перший кубометр бетону у фундамент будинку був закладений 19 квітня 1986 року. З початком будівництва АЕС основну увагу зосередили на допоміжних та супутніх об'єктах. Масштабна будова потребувала великої кількості кваліфікованих кадрів, вже до 1988 р. тут працювало 3000 чоловік. Нове селище майбутніх енергетиків запланували збудувати на північно-західній околиці Чигирини, за 10 км від основного майданчика майбутньої АЕС.

На початку 1989 р. через невизначеність перспективи будівництва соціальна напруга досягла критичної межі. Широка полеміка з майбутньої долі Чигиринської АЕС розгорнулася в ЗМІ всіх рівнів. Будівельні роботи велися до 1989 р., поки під тиском громадськості не було вирішено зупинити будівництво. Крапку поставила Постанова Ради Міністрів СРСР від 19 травня 1989 р. «Про припинення будівництва Чигиринської АЕС»⁸.

У Центральному державному науково-технічному архіві України зберігаються документи нереалізованого проекту Харківської АТЕЦ. Будівництво станції було розраховано на період з 1985 по 1996 рр. Територія розміщення станції повинна була охоплювати Ново-Водолазький і Готвальдовський (тепер Змієвський) райони Харківської області, які знаходяться в 30 км на південний захід від м. Харкова. Передбачалось, що перший енергоблок буде запущений у 1993 р. Для розселення експлуатаційних та будівельно-монтажних кадрів почали зводити житлове селище. Під будівництво об'єктів АТЕЦ

¹ Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК). Ф. П-1. Оп. 14. Спр. 63. Арк. 24-25.

² ДААРК. Ф. р-3287. Оп.7. Спр. 4934. Арк.105-106.

³ ДААРК. Ф. р-3287. Оп.7. Спр.4938. Арк.1-2.

⁴ Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / за ред. О. Шевченко. Київ: Ярославів вал, 2012. С.384-385.

⁵ ДААРК. Ф. р-3287. Оп.7. Спр.4934. Арк.93.

⁶ Кримской АЭС не будет! *Крымская правда*. 1989. 27 октяб. С.1.

⁷ Цит. за: Ковпак Л.В. *Екологічні проблеми в діяльності українських громадських організацій*. С.65.

⁸ Чепурний О. 3 історії будівництва Чигиринської електростанції. URL: <https://chigirinrem.jimdofree.com/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%80%D0%B5%D0%BC/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D1%80%D0%B5%D0%BC/> (дата звернення 24.03.2020).

було виділено 778 га землі. Проект не був втілений в життя через накладений урядом мораторій, а згодом й розпад СРСР. Недобудовані високоповерхівки стоять там і зараз¹.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 28.08.1980 року, був визначений майданчик для будівництва селища міського типу Теплодар та Одеської АТЕЦ. Проект будівництва селища розроблений Одеською філією інституту «Діпромісто», атомної теплоелектроцентральної – Горьківською філією Інституту «Атомтеплоэлектропроект» Міністерства енергетики СРСР. До травня 1983 р. на об'єктах АТЕЦ, що будувалися в селищі розміщувалось 47 різноманітних організацій, в яких працювало 2775 чоловік, в тому числі 24 будівельні організації, 3-и транспортні організації, житлово-експлуатаційний комбінат, 15 підприємств торгівлі та побуту, медпункт, фельдшерсько-акушерський пункт та аптека².

У вересні 1983 р. в Одесі спільно з вченими АН УРСР проходила виїзна сесія Наукової Ради АН СРСР з проблем гідрогеології та інженерної геології під головуванням академіка Є. М. Сергєєва. Одним з питань, які розглядались, було обговорення проекту будівництва Одеської АТЕЦ. На той час на станції велися будівельні роботи зі спорудження її фундаментів, хоча проект не був затвердженим (?!). Багато фахівців та представників наукової громадськості України, в тому числі і Е. В. Соботович, обґрунтовано доводили хибність проектних рішень та недопустимість будівництва Одеської АТЕЦ на вибраному майданчику. Неприятливих чинників потенційної небезпеки на вибраному майданчику було багато, а саме – більш ніж 20-метрова товща нестійких лесових ґрунтів другого типу, що мають властивість просідати; закарстовані вапняки, що залягали під лесами; підвищена сейсмічність регіону; відсутність резервних джерел водопостачання тощо. Зваживши на це, члени Наукової Ради АН СРСР визнали недопустимим продовження цього будівництва. У рішенні Ради щодо будівництва Одеської АТЕЦ академік Є. М. Сергєєв записав: «...розміщення Одеської АТЕЦ на одинадцятому майданчику ставить під загрозу життєдіяльність м. Одеса». Незважаючи на це, Одеська АТЕЦ продовжувала будуватись без затвердженого проекту аж до 1986 року і тільки після Чорнобильської катастрофи її будівництво було припинене остаточно³.

¹ Проектування українських атомних електростанцій: про що свідчать документи ЦДНТА України. URL: <https://zpravda.info/2016/04/27/proektuvannya-ukrajinskikh-atomnikh-elektrostantsij-pro-shcho-svidchat-dokumenty-tdnta-ukrajini/> (дата звернення 19.03.2020)

² Проектування ОАТЕЦ і міста URL: https://trada.gov.ua/?page_id=101 (дата звернення 17.04.2020).

³ Лисиченко Г. В. Про діяльність Соботовича Емлена Володимировича у вирішенні проблем безпеки атомних стан-

Отже, за широкої підтримки населення, в Радянському Союзі виникає громадська опозиція функціонуванню ядерно-енергетичної галузі у формі неурядових товариств. Антиядерний рух в Україні, як складова частина опозиційного руху, сформувався через поєднання двох факторів – початку процесів демократизації та гласності в СРСР і реакції суспільства на Чорнобильську катастрофу.

Питаннями радіаційної безпеки та супутніх проблем, пов'язаних з функціонуванням атомних об'єктів, займалися екологічні організації та партії: асоціація «Зелений світ», Партія Зелених України, Кримська асоціація «Екологія і світ» тощо. Для надання соціальної і медичної допомоги особам, що постраждали від радіаційного випромінювання створено Всеукраїнську громадську організацію «Союз Чорнобиль України». Крім того, активно долучилися до антиядерного руху національно-демократичні об'єднання, перед усім Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка та Народний рух України. Найбільшої активності антиядерний рух набуває у регіонах безпосереднього розташування та будівництва АЕС.

Основними напрямками діяльності громадських організацій стали акції протесту, мітинги, збір підписів для заборони будівництва атомних об'єктів, дискусії навколо гострих екологічних питань в пресі. Необхідно зазначити, що представники неурядових товариств вважали, що погіршення екологічної ситуації в республіці напряму пов'язане з функціонуванням тоталітарної системи та перебуванням України у складі СРСР. Відповідно, розв'язання проблеми енергоатомної безпеки бачилось через демократизацію та досягнення Україною незалежності. Антиядерний рух політизується – гасла про збереження здоров'я людей та довкілля від негативного впливу атомних об'єктів, починають використовувати як засіб для боротьби з компартійними органами та як своєрідний трамплін для виходу у «велику політику».

Неурядові товариства, що розгорнули антиядерний рух зробили вагомий внесок у запровадження мораторію на будівництво нових атомних електростанцій та на збільшення потужностей діючих АЕС на території України, який в серпні 1990 р. ухвалила Верховна Рада УРСР. В результаті було повністю припинено будівництво Кримської та Чигиринської АЕС, Одеської та Харківської АТЕЦ. «Заморожено» зведення нових енергоблоків Хмельницької, Запорізької і Рівненської АЕС. Однак слід визнати, що крах багатьох атомних проектів також пов'язаний з гострою економічною кризою та розвалом СРСР.

References

- Aleksenko Yu. Mitinguye «Zelenij svit». Leninske plem'ya. 1988. 15 zhovtnya. S. 3.
- Aleksiyev M. Ekologichnij ruh v Ukraini. Ternopil, 1999. 276 s.
- Aleksiyev M. O. Rozvitok ekologichnogo ruhu v konteksti nacionalno-derzhavnogo vidrodzhennya (kin. 80-h – 90-i rr. HH st.). Ukrayina-Yevropa-Svit. Seriya: Istoriya, mizhnarodni vidnosini. Ternopil: Vid-vo TNPU im. V. Gnatyuka, 2011. Vip. 6-7. S.80.
- Balykina L. Poka ne pozdno. Yuzhnaya Pravda. 1988. 3 iyulya. S.3.
- Baranovska N.P. Chornobilska tragediya. Narisi z istoriyi. Kiyiv: Institut istoriyi Ukraini, 2011. 254 s.
- Vasyuta S.I. Socialno-ekologichni problemi Ukraini 70–90-h rr.: avtoref. dis... dokt. istor. nauk: 07.00.01. Kiyiv, 2006. 36 s.
- Vojkovskij V. Presa m. Netishina na perelomi HH-HHI st. Ostrozkij krayeznavchij zbirnik. 2008. Vip. 3. C.197.
- Golovaha E. I., Panina N. V., Churilov N. N. Obshestvennoe mnenie o sovremennom sostoyanii i perspektive razvitiya atomnoj energetiki. Sociologicheskie issledovaniya. 1991. №8. S. 52.
- Grebennikov V. «Skarbi idut pid vodu». Leninske plem'ya. 1988. 1 zhovtnya. S.1.
- Derzhavnij arhiv v Avtonomnij Respublici Krim (DAARK).
- Derzhavnij arhiv Mikolayivskoyi oblasti (DAMO).
- Zhukovskij V., Taratorkina Yu. Prosvitnicka diyalnist informacijnogo centru Hmelnickoyi atomnoyi elektrostanciji dlya formuvannya ekologichnoyi kulturi uchnivskoyi i studentskoyi molodi. Naukovi zapiski Kirovogradskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Vinnichenka. Seriya: Pedagogichni nauki, 2016, № 147. S. 4.
- Kaganov Yu. O., Yasenickij O. Ya. Ekologichna problema u konteksti suspilno-politichnoyi situaciji u Zaporizkij oblasti (druga polovina 1980-h – 1991 rr.) Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo derzhavnogo universitetu. Zaporizhzhya : Prosvita, 2008. Vip. XXV. S. 135-142.
- Kasaraba, Yu. Ya., Omelchenko, O. V. Gromadski chornobilski organizaciji v krayinah SND i Baltiyi: organizacijno-pravovi osnovi stvorenniya ta napryami diyalnosti. Naukovij visnik Uzhgorodskogo universitetu. Seriya Pravo. 2011. Vip. 16, S.103.
- Kovalenko-Chukina I. G. Zelenij ruh v Ukraini: stanovlennya, formuvannya, osoblivosti funkcionuvannya: avtoref. dis... kand. ist. nauk: 07.00.01. Cherkasi, 2009. 21 s.
- Kovpak L.V. Ekologichni problemi v diyalnosti ukrajinskih gromadskih organizacij. Ukrayinskij istorichnij zhurnal. 2013. № 4. S. 63-77.
- Kovpak L.V. Ekologichni problemi v diyalnosti ukrajinskih gromadskih organizacij. S.65.
- Krymskoj AES ne budet! Krymskaya pravda. 1989. 27 oktyabrya. S.1.
- Latish Yu. V. Osmislennya Chornobilskoyi katastrofi v istoriografiji. Istorichni studiyi suspilnogo progresu, 2016, № 4. S. 41-46
- Lisichenko G. V. Pro diyalnist Sobotovicha Emlena Volodimirovicha u virishenni problem bezpeki atomnih stancij. Zbirnik naukovih prac Institutu geohimiyi navkolishnogo seredovisha. 2014. Vip. 23. S.11.
- Lir V. E. Transformaciya suspilnoyi dumki yak chinnik rozvitku yadernoyi energetiki. Ekonomika i suspilstvo. 2017. № 12. S.120.
- Mihajlov V. V. Neformalnij gromadsko-politichnij ruh na Mikolayivshini napr. 80-h – poch. 90-h rokiv HH st.. Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu. Zaporizhzhya : ZNU, 2012. Vip. HHHIII. S.166.
- Mihajlov V.V. Ekologichnij ruh v konteksti nacionalno-demokratichnih procesiv na Pivdni Ukraini u drugij polovini 1980-h – 1991 rr. Problemi Novoyi, Novitnoyi istoriyi ta istoriografiji Ukraini : kolektivna monografiya / za red. V.V. Gudzya, Ya.V. Taravskoyi. Melitopol, 2015. S. 151-172.
- Mihajlyuk V.P. Gromadskij ekologichnij ruh v suchasnij Ukraini // Narisi socialnoyi istoriyi Ukraini (druga polovina HH – HH st.): monografiya / za zag. red. V.P.Mihajlyuka. Lugansk, 2011. S. 239
- Net dalnejshemu stroitelstvu. Yuzhnaya Pravda. 1988. 11 avgusta. S.2.
- Popov A.D. «Krym i AES nesovmestimy!»: protestnoe ekologicheskoe dvizhenie vtoroj poloviny 1980-h godov i mobilizaciya regionalnogo soobshchestva. Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Istoriya. 2019. №2(45). S.122-131.
- Porovskij M. Rozpovid pro gorinnya. Rivne, 1999. S.3-6.
- Programa Partiyi Zelenih Ukraini. Zelenij svit. 1990. № 13. Zhovten. S.2.
- Proektuvannya OATEC i mista URL: https://trada.gov.ua/?page_id=101 (data zvernennya 17.04.2020).

Proektuvannya ukrajinskih atomnih elektrostancij: pro sho svidchat dokumenti CDNTA Ukrayini. URL: <https://zp-pravda.info/2016/04/27/proektuvannya-ukrajinskikh-atomnikh-elektrostantsij-pro-shcho-svidchat-dokumenty-tdnta-ukrajini/> (data zvernennya 19.03.2020)

Samojlenko A.I. Ya – protiv.... Yuzhnaya Pravda. 1988. 4 oktyabrya. S.4.

Sappa M.M. Yaderna energetika yak predmet socio-ekologichnogo dialogu (socio-tehnologich nij pidhid): avtoref. dis.... dokt. soc. nauk. : 22.00.07. Harkiv. 1999. 35 s.

Stegnij O.G. Ekologichnij ruh v Ukrayini: sociologichnij analiz. Kiyiv : Vidavnichij dim «KM Akademiya», 2001. 243 s.

Tarasenko V. Krimska asociaciya «Ekologiya i mir». Ekologichnij ekspres. 1995. №5. S.9.

Tiskij M.G. Narodnij ruh Ukrayini: stanovlennya Volinskoyi regionalnoyi organizaciyi : monografiya. Luck : Tverdinya, 2009.

Tri ugrozy katastrof. Rodnaya priroda. 1990. 11 iyulya. S.2-3.

Ukrayinska Gelsinska Spilka u spogadah i dokumentah / za red. O. Shevchenko. Kiyiv: Yaroslaviv val, 2012. S.384-385.

Fomin A. Mozhet, eshe ne pozdno ostanovitsya? Yuzhnaya Pravda. 1988. 5 iyulya. S.2.

Centralnij derzhavnij arhiv gromadskih ob'yednan Ukrayini

Chepurnij O. Z istoriyi budivnictva Chigirinskoyi elektrostanciyi. URL: <https://chigirinrem.jimdofree.com/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%80%D0%B5%D0%BC/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D1%80%D0%B5%D0%BC/> (data zvernennya 24.03.2020).

Chornobil: desyat rokiv podolannya. Za materialami Minchornobilya Ukrayini / za zag. red V. Holoti. Kiyiv: Chornobil-interinform, 1996. S. 4.

Shepel N. Golos obshestvennosti. Yuzhnaya Pravda. 22 sentyabrya 1988. S.3

Received 10 July 2020

Accepted 01 August 2020